

Bilgi Taramalarında Temel Başarısızlık Nedenleri

The Prime Causes of Literature Search Failures

Nazlı Alkan*

Öz

Bilgi taramalarının temel başarısızlık nedenlerini iki gruba ayırmak mümkündür. İki, tarama hizmeti sunan bilgi birimlerinin denetimi altında olan başarısızlık nedenleridir. Bu tür nedenlerin başında, tarama uzmanının hizmeti sunmadaki bilgi ve beceri eksikliği gelir. İkinci tür nedenler ise, hizmeti sunan bilgi birimlerinin denetimi dışında yer alır ve "veri tabanı başarısızlıkları" olarak nitelendirilir. Bu başarısızlıklar genelde dizinleme işlemi ve dizin dilindeki yetersizliklerden kaynaklanır. Bu makalede başarısızlık nedenleri gruplandırılarak ayrıntılı olarak tartışılmış, çoğu kez KI ve EI oranları ile ilişkilendirilmiş, tarama uzmanları için ip uçları sunulmuş, bu nedenleri ortadan kaldırmanın ve mümkün olan en güvenilir tarama hizmeti vermenin yolları gösterilmiştir. Ülkemizin çeşitli bilgi birimlerinde tarama hizmeti sunan kütüphaneciler hedeflenerek sunulan görüşle sonuca varılmıştır.

Abstract

The main causes of literature search failures can be examined in two broad categories. The first category of causes is under the control of the information units which provide literature search services. Inadequate searcher quality, knowledge and skills are among the most significant causes within this category. The second category of causes is beyond the control of information units and therefore defined as "database failures". Basically, the poor quality of indexing and the index language used are the main reasons for literature search failures within the second category. This study examines the causes of search failures under broad categories and discusses each in detail. It briefly describes the relationship between search failures and the "precision" and "recall" ratios. It also offers some possible solutions which may help decrease the number of search failures and thus obtain the best possible search results.

Giriş

Bir taramanın nitelik açısından gerçek anlamda başarılı olması birçok etkene bağlıdır. Anlamlılık, bütünlük (kapsam), yenilik, tarama çıktısı ve kullanıcı çabası, taramaların başarısını belirlemede kullanılan nitelik ölçütleridir. Bu ölçütlerden anlamlılık, yani bir taramanın eriştiği künyelerin, o taramanın yapılması için istekte bulunmuş olan kullanıcının gerçek bilgi ihtiyacını karşılama derecesi, tarama hizmetlerinin değerlendirilmesinde en temel nitelik ölçütü olarak ele alınmaktadır. Bir taramada erişilen künyele-

---

* Dr. Nazlı Alkan A. Ü. DTÇF Kütüphanecilik Bölümü Öğretim Görevlisidir.

rin çoğu, istek sahibi tarafından anlamlı, yani istek konusuyla ilgili bulunmuşsa, o tarama başarılı olmuş demektir. Bu bakımdan bir taramanın başarılı olup olmadığı, temelde, anlamlılık açısından başarıya ulaşip ulaşmadığı ile belirlenebilir.

Anlamlılığın ölçülmesini sağlayan “Kesin İsalet” (Kİ-Precision) ve “Erişim İsaleti” (Eİ-Recall) oranları, taramaların anlamlılık belirleyicileri olarak değer taşıyan standart ölçütlerdir*. Kİ, taramanın eriştiği künyelerden ne kadarının istek yapılan konu açısından anlamlı olduğunu, Eİ ise veri tabanındaki tüm anlamlı künyelerden ne kadarına erişildiğini ifade eden oranlardır. Bu iki oran taramanın ne derecede başarılı olduğunu göstermenin yanı sıra, ne derecede başarısız olduğunu da sergiler. Her oran genellikle belli miktarda başarısızlık ortaya koyar. Örneğin, Eİ oranı % 60 ise, % 40 oranında bir Eİ başarısızlığı söz konusudur. Yüzde 40 oranındaki bu başarısızlığın nedenleri araştırılabilir. Kİ ve Eİ oranlarının ortaya çıkardığı tarama başarısızlıklarının asıl nedenlerini araştırarak saptamak, yani hastalığı teşhis etmek, sonra da onu tedavi etmek üzere hangi yöntemlerin benimse-neceğini ortaya çıkarmak mümkündür. Taramalarda başarısızlıkların neden kaynaklandığı teşhis edilebilirse, gelecekte yapılacak taramaların daha başarılı olması için gerekli önlemler alınabilir. Bu makalede anlamlılık açısından tarama başarısızlıklarının temel nedenleri irdelenmiş, bunlar Kİ ve Eİ oranları ile ilişkilendirilmiş ve başarısızlıkların ne şekilde giderilebileceği belirtilmiştir.

Kİ ve Eİ oranlarının açığa çıkardığı tarama başarısızlıklarının, yani anlamlı künyelere erişilememesinin veya tam ve doğru olarak erişilememesinin birçok nedeni vardır. Bu nedenler, tarama isteğinde bulunan kullanıcının gerçek bilgi ihtiyacını aktaramamasından başlayarak geniş bir yelpazede yer alırlar. Nedenlerden bazıları hizmeti veren bilgi biriminin denetimi altındadır. Bazıları ise tamamen onun denetimi dışındadır.

Kullanıcının Gerçek Bilgi İhtiyacını Aktaramaması:

Bilindiği üzere, bilgi tarama sürecini başlatan ilk adım, kullanıcının bir bilgi ihtiyacı ile hizmete yaklaşmasıdır. Gerçek bilgi ihtiyacının kullanıcı tarafından ne derecede başarı ile istek olarak ifade edilebildiği ve anlamlı cümle ya da sorulara çevrilerek aktarılabilirdiği, üzerinde durulmaya değer bir konudur. Deneyimler, kişileri bilgi taramasına yönelten ihtiyaçların her zaman tam ve doğru olarak aktarılamadığını göstermektedir. Bilgi tarama hizmeti, doğal olarak ifade edilememiş bir bilgi ihtiyacına yanıt verme durumunda değildir. İfade edilen istekle, gerçek bilgi ihtiyacı arasındaki fark arttıkça, başarılı tarama sonuçlarına ulaşmak güçleşir. Belirtilen isteğin

* Anlamlılık ölçütünün sayısal olarak belirlenmesini sağlayan Kİ ve Eİ oranları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Alkan, 1994a, 1994b.

bilgi ihtiyacını doğru olarak yansıttığı oranda başarılı tarama sonuçlarına ulaşılır. Diğer taraftan bilgi ihtiyacının, kullanıcı tarafından, nitelikli bir tarama isteğine dönüştürülmesi de sanıldığı kadar basit bir iş değildir. Bazen ihtiyaçtan fazlası, bazen da azı yansıtılabilmektedir. İlk durumda, tam olarak konuyla ilgili olmayan fazla künyeye erişilirken, ikinci durumda gerçekten anlamlı olabilecek künyeler kaçırılabilir. Yöneltilen isteğin ihtiyacı yansıtmaya açısından niteliği, kullanıcının bireysel ifade yeteneğinden fazlasıyla etkilenir. Kullanıcının bilgi ihtiyacını tam olarak aktaramaması, tarama başarısızlığına yol açabilen ilk belirti olarak karşımıza çıkar.

Bilgi ihtiyacının tam ve doğru olarak aktarılmasında en ideal yol, kullanıcının taramayı yürütecek bilgi birimine gelmeden önce, bu ihtiyacı zihninde tanımlayabilmesi, sonra kendi sözcüklerini kullanarak isteğini yazılı hale getirmesidir. Bu yazılı ifade ile tarama uzmanıyla görüşmeye gelmesi, taramanın sağlığı açısından önem taşır. Kullanıcı-tarama kütüphanecisi görüşmesinin bu ifade üzerinden yapılması, istekte bulunanın hazırlıksız olarak kütüphanecinin karşısına gelip sorununu onunla tartışmasından ve isteğin o anda hazırlanmasından çok daha olumlu sonuçlara götürür (Lancaster, 1979: 152).

Tarama Öncesinde Yapılan Görüşmenin Yetersizliği

Tarama hizmeti sunan bilgi biriminin denetimi altındaki başarısızlıklar, tarama uzmanının, tarama öncesi yapılan görüşme esnasında kullanıcının bilgi ihtiyacını tam olarak belirlemesinde ona yardımcı olamamasından, onun gerçekten ihtiyaç duyduğu bilginin ne olduğunu anlayamamasından kaynaklanabilir. Bilgi ihtiyacının ifade edilerek belirlenmesi sorumluluğunun sadece kullanıcıya bırakılmayıp, bu sorumluluğun kullanıcı ile tarama uzmanı arasında paylaşılmasının şart olduğu vurgulanmaktadır (Soergel, 1985: 98).

İstek sahibi ile tarama uzmanı arasında yapılan görüşme, temelde kullanıcının bilgi ihtiyacının soru beyanına dönüştürülmesi veya bu ihtiyacın tam ve doğru olarak istek şeklinde aktarılması aşamasında olumlu etkisi olan sözlü bir iletişimdir. Asıl amaç, gerçekten ihtiyaç duyulan bilginin ne olduğunun anlaşılmasını sağlamaktır. Deneyimli tarama uzmanları genellikle, sorulan sorunun gerçekten sorulmak istenen soru olmadığını, her kullanıcının bilgi ihtiyacını aktarma yeteneğinin farklı olabileceğinin ve kullanıcıların yanıt almada sabırsız olduklarının bilincindedirler. Bu bilinç, onları gerçek ihtiyacın ne olduğunu anlamada sabırlı olmaya ve paylaşma duygusunu ön plana çıkarmaya zorlar. Görüşme esnasında yerinde sorular sorma, dinleme, söyleneni anlama ve değerlendirme önemli rol oynar. Bilgi ihtiyacını teşhis edici tarzda sorular sorma ve yanıtlar alma bazı özel iletişim becerilerini gerektirir. Kullanıcının psikolojik durumunu anlamak da

önemlidir. Karşılıklı saygıya dayanması gereken bu görüşme, aslında çok fazla dikkati gerektiren hassas ve nazik bir görüşme türüdür. Bu görüşme, tarama işleminin doğru yolda yapılmasında, yüksek KI ve EI oranlarının elde edilmesinde önemli bir rol oynar. Görüşme ve görüşmecinin yukarıda belirtilen özellikleri taşımaması durumunda, doğal olarak, tarama başarısızlıkları belirebilir. Başarısızlığı en aza indirebilmek için tarama uzmanlarının iletişim becerilerinin geliştirilmesi, yukarıda değinilen kişilik özelliklerinin kazandırılması gerekir.

Tarama öncesi görüşme, istek konusunu belirlemenin yanı sıra, yıl, dil ve kaynak türü sınırlamalarını da ortaya koyabilmelidir. Aksi halde, kullanıcının istemediği yıllara, dillere ve kaynak türlerine ait künyelere erişilebilir ki bu durum da düşük KI ve EI oranlarının elde edilmesine yol açar.

Görüşme sonuçlarının basılı bir istek formunda yer alması çok olumlu olarak nitelendirilir. Sakıncalı olan, kullanıcı tarafından doldurulmuş formların görüşme sürecinin süzgecinden geçmeden, tarama kütüphanecisi tarafından hazırlanan stratejiye göre işleme konmasıdır. Bu durum da başarısız KI ve EI oranlarının ortaya çıkmasına neden olabilir.

Görüşme-Strateji Hazırlama Aşamaları Arasında Yer Alan Yetersizlikler

Genelde strateji hazırlama, tarama öncesi yapılan görüşmeyi izleyen bir işlem olarak ele alınırsa da, tarama sürecinin bu iki işlemi arasında yer alması gereken birkaç aşama daha vardır ki bunlar stratejinin sağlıklı olarak oluşturulmasına zemin hazırlar.

Bunlardan ilki tarama öncesi yapılan görüşmenin ve istek formunun sunduğu veriler doğrultusunda, tarama uzmanının, bilgi ihtiyacını yansıtan soru ya da istek cümlesini çözümlemesidir. Bu aşama, istek cümlesinde bulunan kavramların tanımlanmasını, gerekiyorsa görüşme esnasında konu hakkında edinilmiş bilginin sözlük, ansiklopedi, el kitabı gibi kaynaklardan okunarak derinleştirilmesini şart koşar. Özellikle karmaşık tarama konularında her kavramın yazılması önem taşır (Rowley, 1992: 169).

İkincisi, tarama konusuna uygun düşen tarama tekniğini seçmektir. Bazı tarama konuları için basılı dizin veya öz dergilerinden yararlanmak daha uygundur. Bazıları ise birkaç tekniğin birden işin içine girmesini gerektirir (Geleneksel, CD-ROM, Çevrimiçi).

Bir sonraki aşamada, taramanın yürütüleceği kaynağın ya da veri tabanının seçimi yer alır. İstek konusunun özelliğine en uygun olan bir, gerektiğinde birden fazla tarama kaynağına karar verilir. Kaynaklar hakkında yeterli derecede bilgi sahibi olunması, doğru ve uygun kaynağın seçiminde önemli bir rol oynar. Konu kapsamı, hangi yıldan itibaren hangi yayın türlerini içerdikleri, güncellikleri, dizinleme özellikleri, kaynaklar hakkında

bilinmesi gerekenlerden bazılarıdır (Convey, 1992: 73-77; Katz, 1992, 2: 70).

İstek cümlesini çözümleyerek onun hakkında bilgi edinmemiş, konuyla ilgili tüm anlamdaş sözcükleri saptayamamış, doğru tarama tekniğini ve tarama konusuna uygun düşen doğru kaynak veya veri tabanlarını seçememiş bir tarama uzmanının başarılı sonuçlar elde etmesi güçleşebilir.

Bu aşamalarda tarama uzmanının başarı gösterememesi, yine bilgi biriminin denetimi altında olan tarama başarısızlıklarından sayılır. Tarama uzmanının bu süreçlerde etkin rol oynayabilmesi için, özellikle tarama tekniklerinin nitelikleri konusunda ve çeşitli konu alanları için kullanılacak basılı dizin, öz dergisi ve veri tabanlarının tüm özellikleri hakkında bilgilendirilmesi ve özel olarak eğitilmesi gerekir.

Strateji Hazırlama Başarısızlığı

En basit anlamda tarama stratejisi, bir taramayı başarı ile yürütüp sonuçlandırabilmek için hazırlanan planı ifade eder. Taramayı yaparken adım adım nasıl bir yol izleneceğini ve hangi yaklaşım tarzının benimseneceğini belirler. Kullanıcıyı tatmin edecek sonuçlara ulaşma, çoğu kez bir değil, birden fazla yaklaşımla sağlanabilir. Bilgi tarama sürecinin, anlamlı künyelere ulaşmak, anlamlı olmayanlara ulaşmamakla ilgili olan iki temel ilkesinin gerçekleştirilmesini sağlayabilecek olan aşama, strateji hazırlama aşamasıdır. Başarılı stratejiler yüksek KI ve EI oranlarının elde edilmesinde çok önemli rol oynar. Diğer taraftan KI ve EI oranları arasında genelde ters bir ilişki vardır. Bu nedenle tarama stratejisi ne kadar başarılı hazırlanırsa hazırlansın hem yüksek KI, hem de yüksek EI oranları tutturmak oldukça zordur.

Strateji hazırlama öncelikle, istek cümlesinde yer alan kavramların, taramanın yürütüleceği kaynağın dizin diline çevrilmesini gerektirir. Bu çevirinin niteliği, konuyu karşılayabilecek uygun dizin terimlerinin veya konu başlıklarının dizin dilinde yer alıp almadığının belirlenmesine bağlıdır. Terimlerarası ilişkiler, gönderme ve yöneltmeler strateji hazırlama aşamasında çok yararlı olan unsurlardır. İşin özü, dizinci tarafından kullanılan terim ve kavramları, istek cümlesinde yer alan kavramlarla etkili bir biçimde çakıştırabilmeye dayanır. Bunu izleyen işlem ise, dizin dilinden seçilen terimlerin, istek konusunu tam olarak karşılayacak şekilde, birbirleriyle ilişkilendirilmesidir. Hangi tarama tekniği için söz konusu olursa olsun, strateji hazırlayıcısının mantık kullanma becerisi, terim ve kavramları ilişkilendirme ön plana çıkan önemli bir niteliktir.

Özellikle bilgisayar taramalarının stratejilerinde, terimlerarası ilişkiler kurulurken Boole mantığının kullanılması yaygın olarak geçerlidir. Çağdaş mantığın babası sayılan George Boole (1815-1864), terimlerin mantıklı bir biçimde ilişkilendirilmesinde "ve", "veya", "değil" sözcüklerinin kullanıldığı

bir yöntem geliştirmiştir (Katz, 1992, 2: 104). Bu sözcükler çağdaş tarama sürecinde terim ve kavramlar arasındaki ilişkilerin stratejide gösterilmesinde büyük kolaylık sağlar. Erişim kolaylığını getiren Boole tarama mantığı, sadece birkaç terim değil, birçok terim arasında ilişki kurulmasına da olanak verir. Hem doğal, hem denetim altındaki dizin dili terimleri birbirleriyle bağdaştırılabilir. Tüm anlamdaş sözcükleri ve ilişkili terimleri stratejiye katma olanağı doğar (Rowley, 1992: 309).

Bununla beraber, üstün özelliklerine rağmen, Boole tarama mantığının bazı sınırlamaları da vardır. Bunlardan biri, iki dereceli (binary) değerlendirme mantığına uygun olmasıdır. Yani tarama sonucunda erişilen künyeler ya anlamlıdır, ya da değildir. Anlamli künyeler grubundaki tüm künyeler eşit anlamlılık derecesinde değerlendirilir. Oysa gerçek bir erişim ortamında kullanıcı, erişilen künyeleri ender olarak "tamamen anlamlı" veya "hiç anlamlı değil" şeklinde değerlendirebilir. Anlamli künyelerin çoğu belli derecelerde anlamlılık sunarlar. İdeal olarak tarama çıktısında istek konusu ile ilgili künyeler en anlamlısından başlayıp anlamlı olmayanlara doğru sıralanarak verilir. Ancak Boole mantığı bu olanağı sağlamamaktadır (Pao, 1989: 188-189).

Boole mantığının bir diğer zayıf yönü de, kütükte yer alan belgeler arasında hiçbir anlamlılık ilişkisinin ifadesine olanak vermemesidir. Erişilen her künyeye sadece istek konusu ile ilgili olduğu için erişilir. Oysa belgelerin içerik yönünden doğru ilişkilerinin kurulması, tarama stratejisi açısından önemli bir özelliktir. Boole mantığının yukarıda değinilen bazı sakıncalarını gidermek üzere çeşitli çözüm önerileri getirilmiştir. Örneğin "Probabilistik" tarama stratejisi daha sağlıklı tarama sonuçları elde etmek üzere ortaya konan alternatif tarama yaklaşımlarının en önemlilerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Pao, 1989: 188-189). Boole mantığı dışında kullanılan diğer tarama stratejileri üzerine araştırmalar sürdürülmektedir (Rowley, 1992: 444).

Konu kavramlarının dizin diline dönüştürülmesinde ve birbiriyle ilişkilendirilmesinde pek çok incelik, nitelikli stratejilerin hazırlanmasında hesaba alınmalıdır. Tarama uzmanı, bütün bu işlemleri doğru olarak yapacak derecede bilgi ve becerilerle donatılmamışsa, en önemlisi de mantık kullanma becerisi yoksa, başarılı strateji hazırlama olanağı ortadan kalkar. Bilgi birimlerinin denetimi altında olan bu başarısızlık tipi, tarama uzmanının eğitilmesiyle giderilebilir. Strateji hazırlamanın tüm incelikleri ayrıntılarıyla öğretilmelidir.

Bilgi biriminin denetimi altındaki tarama başarısızlıklarının, genellikle, tarama uzmanlarının bilgi ve beceri eksikliklerinden kaynaklandığı görülmektedir. Bu başarısızlıklar, bilgi ihtiyacı açısından anlamlı olmayan künyelere erişilmesine neden olarak KI ve EI oranlarını düşürürler. Her

aşamada görülen başarısızlık, anlamlı künyelere erişememe oranının katlanarak artmasına neden olur.

Diğer taraftan, tarama başarısızlıklarına yol açan öyle etkenler vardır ki, bunlar tamamen bilgi birimlerinin denetimleri dışındadır. Bu tür başarısızlık etkenleri ise, genellikle “veri tabanı başarısızlıkları” olarak nitelendirilmekte, çoğu kez dizinleme işlemi ve dizin dilindeki yetersizliklerden kaynaklanmaktadır (Lancaster, 1977: 152). Tarama uzmanının, dizinleme işlemi ve dizin dili, ayrıca bunlardan ileri gelen başarısızlıklar hakkında bilgili olması gerekir ki, başarısızlıkların daima tümünün kendisinden kaynaklanmadığının bilincinde olabilsin.

Bir sonraki bölümde tarama başarılarındaki önemlerinden dolayı, dizinleme işlemi ve dizin dili hakkında bilinenler gözden geçirilerek, onların ne şekilde başarısızlığa neden oldukları irdelenmiş, ayrıca bu unsurların tarama işlemi, özellikle strateji oluşturma, Kİ ve Eİ oranlarıyla ilişkilerine değinilmiştir.

Dizinleme Başarısızlığı

Dizinleme işleminde, dizinlenecek belgenin içeriğini temsil edebilecek terimlerin dizin dilinden seçildiği bilinmektedir. Bir başka yaklaşımla dizinleme, belgelere kaydedilmiş bilginin analiz edilerek, erişim noktası olabilecek kavramların seçilmesi, bu kavramların dizin diline çevrilmesi sürecidir. Dizin dili ise temelde, taramanın yürütüldüğü kaynaktan konu açısından erişim noktası olarak kullanılacak terimler listesini ifade eder.

Dizin dilinden yararlanılarak bir yayın için dizinci veya bilgisayar tarafından seçilerek belirlenen terimler, basılı dizin ve öz dergilerinde veya bibliyografik veri tabanlarında tarama kütüphanecisinin/kullanıcının yararına sunulur. Tarama işlemlerinin yürütülmesinin temelini dizinleme oluşturur. Tarama ve dizinleme birbirinden soyutlanamayan, birbirini tamamlayan süreçlerdir. Bu nedenle konu ile ilgili bilgilere erişilip, ilgili olmayanlara erişilmemesi ilkelerinin geçerli olduğu etkili bilgi tarama hizmetleri, sadece tarama yapanın sorumluluğunda değildir. Dizin dili yeterli değilse, dizinci tarafından bir yayın için en uygun konu terimleri seçilmemişse, yani dizinleme işlemi doğru ve yeterli olarak yapılmamışsa, tarama kütüphanecisi ne denli etkili bir stratejiyle tarama işlemi yaparsa yapsın, başarılı bir bilgi tarama hizmeti gerçekleştirilememiş olur.

Dizinleme yetersizliği genelde düşük Kİ ve Eİ oranları elde edilmesine neden olur. Bununla beraber dizinleme özellikleri de Kİ ve Eİ oranlarının düşük ya da yüksek olmasını belirler. Bir belgede geçen her terim, atlanmadan dizinleniyorsa, ayrıntılı, geniş ve tam dizinleme yapıyor demektir. Bu durumda Eİ oranı yükselirken, Kİ oranı düşer. Başka bir deyişle, dermede veya veri tabanında bulunan anlamlı künyelerin çoğuna erişilirken, erişilen

künyelerin kullanıcının bilgi ihtiyacını doğru olarak karşılama oranı düşer. Tersine, belgede geçen terimler seçilerek dizinleniyorsa, bu, dar ve sınırlı dizinleme yapıyor anlamına gelir. Bu durumda Kİ oranı yükselirken, Eİ oranı düşer. Yani erişilen künyelerin çoğu kullanıcının bilgi ihtiyacını gerçekten karşılarken, veri tabanında bulunan anlamlı künyelerin de çoğuna erişilememiş olur (Pao, 1989: 125-127).

Dizinleme başarısızlıkları çoğunlukla dizinci hatalarından kaynaklanır. Dizincinin belgedeki önemli kavramları atlama ve bu kavramlara göre dizinlememesi, ya da konuyla doğrudan ilgisi olmayan uygunsuz terimlere yer vererek dizinlemesi, kısacası belgeyi yanlış dizinlememesi, hem Kİ, hem de Eİ başarısızlıklarına yol açar. Başarısızlık, ayrıca, bir belgenin dizinlenmesi için önceden belirlenen terim sayısı ile ilgili yönetim kararlarından kaynaklanabilir. Belirlenmiş olan terim sayısını aşmamak için önemli bulunan bir terim dizinlemede kullanılamaz. Dizinleme hataları, anlamlı künyelere erişmeyi engelleyen nedenlerin en önemlilerinden biridir (Lancaster, 1968: 46-50).

Dizin Dilinin Yetersizliği

Dizinleme işlemi, etkili bir dizin dilini gerektirir. Bir tarama sisteminin başarısını yöneten en temel unsurlardan biri de, dizin dilinin niteliğidir. Dizinleme ve tarama stratejisi başarısı ne denli yüksek olursa olsun, dizin dili yetersizse, anlamlı künyelere erişim güçleşir. Tarama uzmanları ve dizinciler, dizin dilinin izin verdiği oranda başarılı olurlar (Lancaster, 1968: 80). Çünkü strateji hazırlama da, dizinleme de bu dile başvurmayı gerektirir.

Dizin dili, veri tabanının dizinlediği belgelerde yer alan tüm kavramları aktarabilmelidir. Aksi halde anlamlı künyeler kaçırılabilir. Çünkü bu künyeler, tarama uzmanının doğal olarak incelemeyeceği başlıklar altında gizlenir. Dizin dili yeterince dar, kesin ve belirgin konu başlıklarına ya da anahar sözcüklere yer veriyorsa kullanıcının özel bir konudaki isteği karşılanmış olur. Bu durumda taramanın Kİ oranı artar. Yani erişilen künyelerin çoğu bilgi ihtiyacı açısından anlamlı bulunur. Tersine, geniş konu başlıklarının kullanıldığı durumlarda, kullanıcının sınırlı konusu ile birlikte birçok anlamsız künye elde edilir ki bu, Eİ oranının yükselmesi, Kİ oranının düşmesi demektir (Lancaster, 1972: 111). Salton ve Mc Gill (1983: 160) de, dizin dilinin geniş konuları kapsayacak türde olmasının sonucunda Eİ oranının artacağını vurgulamaktadırlar. Başarılı bir dizin dili terimlerarası göndermeleri sağlayabilmelidir. Doğal dilde kullanılan terimlerden yapılan göndermeler de dahil olmak üzere tüm göndermeler, anlamlı künye sayısını artırabilir (Lancaster, 1968: 80).

Yukarıda değinilenler, denetim altına alınmış dizin dili hakkındadır. Bu tip dizin dili, bazı terimlerin saptanmasıyla oluşturulan bir terimler lis-

tesidir. Bu listeler ya gömü (thesaurus), ya da konu başlıkları listesi şeklinde olur. Taramanın yürütüldüğü kaynakta yer alması istenen belgelere bu dilden bir veya birden fazla terim seçilir. Basılı dizin, öz dergisi veya bibliyografik veri tabanlarında, konuyu belirleyen bu dizin terimlerinin altında, belge künyelerinin sıralanması sağlanır. İkinci tip dizin dili doğal dile (natural language) göre hazırlanmış olanıdır. Dizinlenen belgelerin adında, özetinde ya da tam metninde yer alan herhangi bir terim dizin diline alınır. Bu terimler tek tek erişim noktası olabilmektedir. Aslında doğal dil, dizinlenen belgenin kullandığı dildir. Üçüncüsü ise serbest dizin dilidir (free indexing language). Bu, dizinlenen belge içinde geçen terimlere bağlı kalımsız serbestçe hazırlanmış bir terimler listesidir. Doğal ve serbest dizin dillerinin, doğal dil sistemi bütünü içinde değerlendirilebileceği de belirtilmektedir (Lancaster, 1979: 280).

Basılı dizin ve öz dergileri, denetim altına alınmış veya doğal dile dayalı dizin dillerini benimserler (Rowley, 1992: 273). Bilgisayarla taranabilen bibliyografik veri tabanlarında ise genellikle hem denetim altına alınmış dizin dili, hem doğal ya da serbest dizin dili kullanılır.

Tarama stratejisinin, dizin dili tiplerinin sunduğu özelliklere göre hazırlanması gerekir.

Dizin Dili Özelliklerine Göre Strateji Hazırlama Başarısızlığı

Dizin dili tipinin sunduğu üstünlük ve zayıflıkların strateji hazırlama aşamasında dikkatle değerlendirilmesi esastır. Bu görüş, strateji hazırlama başarısızlığı aşamasına tekrar eğilme gereğini duyurmuştur. Konu kavramlarını dizin diline dönüştürerek strateji hazırlanırken, dikkate alınması gereken bazı öncelikli hususlar ve ip uçları şu şekilde belirtilebilir:

Doğal dil sözcüklerini temel alan dizin dillerinde, dizinlenen belgenin herhangi bir yerinde geçen sözcükler tek tek erişim noktası olabildikleri için, bilgi ihtiyacını karşılayacak tüm terim ve anlamdaşlarının doğru ve eksiksiz olarak tarama stratejisinde belirtilmesi gerekir. Bir kavramı karşılayan anlamdaş sözcüklerin tümü stratejide belirtilmezse, anlamlı künyelere eksik olarak erişilme olasılığı artar. Bir terimin farklı yazılan tekil ve çoğul şekilleri de düşünülmesi, bilgisayar taramalarında kesme (truncation) kullanılarak her iki şeklin de stratejiye aktarılması sağlanmalıdır.

Bu tür dilin kullanılmasına olanak sağlayan sistemlerde yürütülen taramaların başarısı, büyük ölçüde titizlikle hazırlanmış stratejilere bağlıdır. Bu durum stratejinin hazırlayıcısına büyük sorumluluk yükler ve onun zihinsel çaba harcamasını gerektirir. Ayrıca strateji aşamasına yeterli zaman ayırmaktan kaçınmamak şarttır.

Diğer taraftan doğal dizin dili, daha çok künyeye erişirme, bilgi kaybını önleme, konuyla ilgili belirginliği kaybettirmeme, yeni terimleri hemen kapsama alma ve dizinci hatalarını yok etme gibi bazı üstünlükler sunar. Buna karşılık doğal dilin önemli bir zayıf yönü vardır ki, bu da konuyla ilgili olmayan birçok künyenin elde edilmesine yol açabilmesidir (Lancaster, 1972: 137-139). Stratejide belirlenen istek konusuyla ilgili bir sözcüğün farklı anlama geldiği durumlarda, bu farklı anlamı içinde barındıran künyelere de erişilebilmekte, dolayısıyla istek konusunun dışına çıkılabilmektedir. İstek konusuyla ilgili sözcüğün farklı anlama gelmediği durumlarda bile, bir tehlike söz konusudur. Sözcük, esas itibarıyla başka bir konunun kapsamına giren bir künye, ya da onun özetinde, herhangi bir nedenle yer almışsa, konuyla ilgisi olmayan bu tip künyelerin tarama çıktısında yer alması kaçınılmaz olmaktadır. Bu durum, anlamlı künye sayısında azalmalara neden olarak, birçok Kİ ve Eİ başarısızlıklarını ortaya çıkarmaktadır.

Bilgisayara dayalı bibliyografik veri tabanlarının denetim altına alınmış dizin terimlerine ek olarak, doğal veya serbest dizin terimleriyle yaklaşım olanakları sundukları bilinmektedir. Doğal dil terimleriyle yaklaşım olanaklarının belirtilen sakıncaları göz önüne alınarak bilgisayar taramalarının strateji hazırlama aşamasında, denetim altına alınmış dizin dilinin başlık ve terimlerine sadık kalınması gerekir. Böylelikle herhangi bir anlamdaş sözcüğün atlanması riskine girilmemiş olunur. Strateji hazırlanırken, denetim altına alınmış dizin terimlerine öncelik verilmesi, doğal dil terimlerinin ikinci aşamada kullanılması, olumlu sonuçlara götürebilecek bir yaklaşımdır. İki tipteki dizin dilinin taranmasının mümkün olduğu durumlarda, her iki dilin birlikte kullanılmasının en başarılı sonuçlara ulaştırabileceği vurgulanmaktadır (Rowley, 1992: 273).

Strateji hazırlanırken, denetim altına alınmış dilde, belirgin ve özel başlıklar yer almıyorsa, doğrudan doğal dil sözcüklerine yönelme olanağı vardır. Bir başka çözüm yolu da denetim altındaki dilin daha genel başlıkla doğal dil terimlerini ilişkilendirmektir. Bilgisayara dayalı tarama tekniği bu olanaklar sayesinde, geleneksel teknikle taranması güç, bazen da olanaksız olan konuların taranmasını mümkün kılar. Geleneksel tarama, belirgin ve özel konu başlıklarının bulunmadığı durumlarda, daha genel başlıklar altında yer alan künyelerin taranmasını gerektirmektedir.

Denetim altına alınmış dizin dilinde terim veya konu başlığı seçilerek strateji hazırlanırken daha az zihinsel çaba harcanır. Çünkü gereken çaba, dizinleme aşamasında harcanmıştır. Terimler belgelerin konu içeriğine göre seçildiğinden, anlamdaş, tekil ve çoğul sözcükleri atlama olasılığı azdır. Bu dizin dili strateji hazırlayıcısını sınırlı sayıda ve geniş dizin terimlerini seçmeye zorlar. Diğer taraftan dizinleme hataları, yanlış künyelere erişimi sağlayabilir.

Dizin dillerinin çeşitli özellikleri, onların üstünlük ve zayıflıkları hakkında yeterli bilgisi olmayan bir tarama uzmanının hazırlayacağı stratejiler başarısız olabilir. Yukarıda verilen bilgileri özümlemiş bir tarama uzmanı ise daha başarılı stratejiler hazırlayacaktır. Dizin dili tipi ile strateji kurma arasındaki bu çok yakın ilişkinin bilinciyle, verilen ip uçları doğrultusunda hareket edilerek yüksek KI ve EI oranlarına ulaşılabilmektedir.

Taramalarda anlamlı künyelere erişilerek yüksek KI ve EI oranları elde etmeyi engelleyen en önemli nedenler bunlardır. Bir veya birkaçı birlikte, başarısızlığa sebep olurlar. Başarısızlığın analiz edilmesi, hangi nedene dayandığının bulunması, değerlendirme sürecinin en önemli yönlerinden biridir. Nedenler belirlendikten sonra daha güvenilir ve sağlıklı hizmet verilmesi yoluna gidilebilir.

Sonuç

Ülkemizin birçok bilgi biriminde, tarama hizmetlerini geleneksel veya bilgisayara dayalı tekniklerle sunan ve kuşkusuz mümkün olan en güvenilir hizmeti sağlamak üzere çaba harcayan kütüphanecilerimiz vardır. Bu makalede verilen bilgilerin tarama başarısızlıklarının nedenlerine eğilmek isteyen kütüphanecilere ışık tutacağı kanısını taşıyoruz. Meslektaşlarımızın kendilerinden kaynaklanan başarısızlıklar olduğu gibi, kendilerinden kaynaklanmayan başarısızlıklar da vardır. İkinci türden başarısızlıkların da anlamlı olmayan künyelere erişirebileceğinin bilincinde olmak gerekir. Tarama uzmanının eksikliklerinden ileri gelen başarısızlıkları gidermek mümkün görünmektedir. Bilgisayarla tarama yapanların, ekran başında taramaya hemen başlamanın kolaylığına kaçmadan, strateji oluşturma aşamasına yeterli zamanı ayırmaları, bu aşamada, doğal dil sözcük ve terim olanaklarını tedbirli kullanmaları ve denetim altına alınmış dili öncelikle tercih etmeleri durumunda daha çok sayıda anlamlı künyeye ulaşarak, çok daha başarılı taramalar yapacaklarına inanıyoruz. Son olarak belirtilmesi gereken görüş şudur: Bilgi erişimin çok karmaşık yapıda olması nedeniyle, çeşitli bilgi birimlerinde tarama yapan kütüphanecilerimizin, tarama sürecinin her aşaması için tam anlamıyla eğitilmeleri sağlanmalıdır. Mümkün olan en başarılı taramalar, ancak iyi eğitilmiş ve nitelikli tarama uzmanları tarafından yapılanlardır.

Kaynakça

Alkan, Nazlı. (1994a). "Bilgi tarama hizmetleri: Geleneksel ve bilgisayara dayalı tarama tekniklerinin karşılaştırmalı değerlendirilmesi". (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

_____. (1994b). "Bilgi taramalarının nitelik açısından değerlendirilmesinde 'Kesin İsbet' (KI- Precision) ve 'Erişim İsbeti' (EI-Recall) oranları", *Türk Kütüphaneciliği*, 8(4): 254-265.

-
- Convey, John. (1992). *Online information retrieval: an introductory manual to principles and practice*. 2nd ed. London: Clive Bingley.
- Katz, William A. (1992). *Introduction to reference work*. 6th ed. 2 vol. New York: Mc Graw Hill.
- Lancaster, F.W. (1968). *Evaluation of MEDLARS demand search service*. Bethesda, M.D.: National Library of Medicine.
- . (1972). *Vocabulary control for information retrieval*. Washington, D.C.: Information Resources.
- . (1977). *The measurement and evaluation of library services*. Washington, D.C.: Information Resources.
- . (1979). *Information retrieval systems: characteristics, testing and evaluation*. 2nd ed. New York: John Wiley and Sons.
- Pao, Miranda Lee. (1989). *Concepts of information retrieval*. Englewood: Libraries Unlimited, Inc.
- Rowley, J. E. (1992). *Organizing knowledge: an introduction to information retrieval*. 2nd ed. Vermont: Ashgate.
- Salton, G. and M.J. Mc Gill. (1983). *Introduction to modern information retrieval*. New York: Mc Graw Hill.
- Soergel, D. (1985). *Organizing information: principles of data base and retrieval systems*. Orlando: Academic Press.